
VELIKI ČUDEŽ MALEGA JEZIKA

Maja 2004 je s pristopom Slovenije EU postala slovenščina eden njenih 21, danes 23 uradnih jezikov. S tem se je prvič v zgodovini znašlo vse avtohtono jezikovno področje v istem pravnem okviru. Zunaj je ostala samo slovenska manjšina v Istri ter socialna in politična emigracija zunaj Evrope. V jezikovnopolitičnem okviru EU je doživela slovenščina svojo največjo funkcijsko razširitev. S tem ozadjem bi rad orisal sredobežne in sredotežne sile pri oblikovanju skupnega (knjižnega) jezika in kulture. Pri tem ne bom navajal novih faktografskih podatkov in ne bom ponavljal splošno znanih ugotovitev, ampak skušal spremeniti perspektivo na izbrana jezikoslovna in kulturološka dejstva. V nasprotju z miselnim konceptom, ki se je osredotočal na iskanje izvirne čistosti, enojezičnosti in enosmernosti v razvoju, bi postavil v ospredje dinamične odnose medkulturne pestrosti, regionalne prehodnosti in vzajemnega prepletanja raznorodnih prvin. Žal v tem okviru ne bom mogel slediti vsej zapletenosti razvoja in se zaradi večje nazornosti tudi ne bom mogel izogniti določenim poenostavitvam.

Ključne besede: slovenski knjižni jezik, identiteta, hibridnost, regionalnost

Idealizirani monolitnosti in enosmernosti razvoja v smislu nacionalnih ideologij 19. stoletja so se upirali že sami sociogeografski pogoji v vetrovnem prostoru med vzhodnimi Alpami, Jadranom in Panonsko nižino ter pestra kulturna dediščina pozne antike. Asimilacijski procesi med romaniziranimi staroselci in slovanskimi doseljenci, ki so v ta prostor prihajali v več različnih naselitvenih sunkih (Štih in Simoniti 1996: 26 in dalje; Štih, Simoniti in Vodopivec 2008: 27 in dalje), ter konkurenčni germanski in slovanski kolonisti so ustvarili iz številnih korenin izvirajoč jezikovno-kulturni konglomerat, ki se še danes zrcali v ledinskih in krajevnih imenih, v pomenskih strukturah besedišča, v ljudski kulturi in ljudski pesmi. Enosmerni interpretaciji pa se upirajo tudi usode plemenskih zvez, ki jih ni združevalo sorodstvo po krvi, ampak »*skupne tradicije, jedra in običaji [...]*,

ki so jih te heterogene skupine vzele za svoje» (Štih in Simoniti 1996: 33). Interakcije med naravnim okoljem in kulturnimi vplivi so ustvarile različne življenjske svetove, različno nastrojenost življenjskih občutkov in bogat spekter kulturnih pokrajin, osredinjenih v (pred)alpskem, primorskem in panonskem prostoru. Prevzem fevdalnega reda in z njim organizacija zemljiških gospodstev sta sprožila nove procese kulturne in jezikovne asimilacije. Centri moči v bavarski in širše karolinški državi so rekrutirali svoje koloniste tudi izven slovenskega jezikovnega prostora in jih usmerjali v skladu s svojimi ekonomskimi interesi. Podobno velja tudi za lokalno, vendar mednarodno povezano plemstvo, ki je sicer sledilo svojim hegemonialnim interesom, vendar kljub temu pustilo globoke sledove v slovenski kulturni zgodovini (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008: 102–108).

Sprejem krščanstva je sprožil nove procese kulturnega prilagajanja. Predvsem irska misijonska metoda je omogočala integracijo predslovanskih in slovanskih mitov in obredov v krščansko dominiran življenjski svet. Cerkvena ureditev pa ni vključevala samo skrbi za duševni blagor, torej za razširjanje enotnega pogleda na materialni in duhovni svet, ampak tudi povsem posvetne interese za urejanje socialnih in gospodarskih odnosov. V pretežnem delu slovenskega etničnega prostora sta si oblast delila salzburška nadškofija in oglejski patriarhat, ki sta meje svojih vplivnih področij že leta 811 zakoličila ob Dravi. V srednjeveški igri sil pa so tudi druge škofije, npr. briksenška ali freisinška, v svoja oblastna območja vtakla svoje enklave. Mreža samostanov, ki je v srednjem veku prepredla slovensko etnično ozemlje, je bila s svojimi knjižnicami, skriptoriji in v svoji izvorni latinski in nemški besedni ustvarjalnosti mednarodno povezana, besedni ustvarjalci pa so bili deloma tujega in deloma domačega izvora (Štih, Simoniti in Vodopivec 2008: 96–192). V ta komunikacijski tok so bila umeščena tudi redka slovenska srednjeveška besedila.

Proces administrativne konsolidacije je zaključilo nastajanje etnično nehomogenih dežel Koroške, Štajerske, Kranjske, Goriške in Istre. Asimilacijske procese je usmerjala predvsem številčna prisotnost določenega etničnega elementa v določenem prostoru. Ko se je jezikovna meja ob koncu srednjega veka ustalila, so v ljudskih kulturah in regionalnih tradicijah tostran in onstran te imaginarne meje ostale kdaj komaj zaznavne, zato pa nič manj prisotne korenine predslovanskih, slovanskih in etnično germanskih izročil. V procesu konstrukcije narodov od poznega 18. stoletja naprej so si nemške in slovenske »nacionalne vede« kot zgodovina, etnografija, filologija in etimologija – včasih v hudih polemikah – prizadevale, da te procese prisvojijo le svojemu narodu in zabrišejo njihov večkulturni izvor.

Sam proces, ki bi z zavestjo o skupni pripadnosti jeziku presegel regionalne okvire in je nosil v sebi zarodke poznejše nacionalne identifikacije, so sprožili slovenski protestanti. Geografski domet njihovega jezikovnega koncepta je bil še odprt proti jugu in jugovzhodu, problem dialektalne in regionalne

diferenciacije pa so v svojih besedilih reševali z obilno sinonimiko v besedilih. Jurij Dalmatin je s svojimi glosami, v sistematizirani obliki pa z *Registrom*, dal v roke posrednikom svetopisemskega besedila, duhovnikom in pridigarjem, korpus regionalnih variant, ki so jih s pridom lahko vključevali v svojo ustno reprodukcijo besedil. Obenem je Dalmatinov *Register* postal vir za prve puristične posege in slovanske infiltrate v poznejših, predvsem Hrenovih, izdajah svetega pisma (Breznik 1982). Na regionalno diferenciacijo ustne realizacije ob enotni pisni pa je bilo naravnano tudi Schönlebnovo pravilo »*scribamus more gentis, loquamur more regionis*« (Orel 2003).

Vzporedno s tem razvojem je dvo- ali večjezičnost besednih ustvarjalcev postala ena konstitutivnih značilnosti slovenskega kulturnega razvoja (Hladnik 1992, 1993; Prunč 1992). Kot drugod v Evropi pa je vse do konca 18. stoletja veljala diglotična razporeditev jezikov z latinščino in pozneje tudi nemščino na najvišji stopnji jezikovne hierarhije.¹ Slovenščina si je morala, podobno kot drugi nacionalni jeziki, postopoma osvojiti zvrst za zvrstjo in za to oblikovati tudi ustrezna jezikovna sredstva.

Sredobežna sila dialektalizacije in regionalizacije je dosegla svoj vrhunec, ko je veljalo v smislu nove nacionalne ideologije ustvariti tudi skupen jezikovni standard. Glavna konceptualna naloga jezikovnega načrtovanja je bila torej v tem, da knjižni jezik v svoje vplivno področje vključi vse, in ne samo centralne regije. Pri tem se je moralo spoprijeti s številnimi protislovji.

Najbolj aktualen je bil ob začetku 19. stoletja problem funkcijske sposobnosti pisave. Toda prav Kopitarjev predlog fonetične pisave ni bil primeren za reševanje problema, ker se je uveljavljanje fonetičnega načela moralo soočiti z razlikami med regionalnimi jeziki, in je tako v Dajnkovi kot v Metelkovi realizaciji samo vodilo v ponovno dezintegracijo. V nasprotju s srbohrvaščino v slovenskem jezikovnem prostoru ni bilo narečja s takšno nadregionalno razširjenostjo in prestižem kot štokavščina v srbsko-hrvaškem prostoru, ki bi moglo nuditi morfonološko osnovo nastajajočega standarda. Tako v razvoju slovenskega knjižnega jezika prihaja do navidezno vsem sociolingvističnim kriterijem nasprotujočega pojava, da je prav odsotnost močnega centra in v vsem slovenskem prostoru prestižne regionalne variante odprla pot skupnim rešitvam. V tem smislu je obstoj kultiviranih regionalnih različic pozitivno vplival na izgradnjo slovenskega knjižnega jezika (Orožen 1996).

Zaradi jezikovnih interferenc predvsem med nemščino in slovenščino, ki so se razpasle v urbanih središčih, so bili meščanski govori nezdržljivi z romantičnimi predstavami o čistosti in prvinskosti »narodnega jezika« (Orožen 1996: 68 in dalje). Romantični ideološki konstrukt »ljudskega jezika«, v imenu

¹ Amputacija tega dela kulturnega ustvarjanja je bila prva kontraproduktivna posledica nacionalne ideologije, ki je temeljila zgolj na načelu jezikovno definirane etničnosti (prim. Simoniti 1979).

katerega so Kopitar in njegovi nasledniki napovedali borbo nemško-slovenskim interferencam, je bil spričo funkcionalne omejenosti besedišča in skladnje dokaj dvomljiv in bi ob doslednem uveljavljanju vodil do siromašenja, in ne do izgrajevanja kultiviranega jezika. Čeprav se je ta zahteva vedno znova ponavljala v jezikovni politiki, je kvantitativno ostala omejena na nekaj nazornih primerov. Razpeti med zavestjo o pripadnosti veliki družini slovanskih narodov, med novo, še ne dovolj jasno razmejeno slovensko identiteto in zavezanostjo tradicijam svojih večnacionalnih zgodovinskih dežel, so kulturni ustvarjalci vse do sredine 19. stoletja doživljali svoje osebne dileme in lojalitetne konflikte. Najbolj priostrena je bila etnopsihološka problematika na jezikovni periferiji, zato so od tod prihajali tudi najbolj radikalni predlogi. Ilirizem v Majerjevi in Vrazovi inačici je postavjal na kocko slovensko identiteto samo.

Da bi projekt premostitve regionalnih in narečnih razlik uspel, je bila potrebna ideološka nadgradnja, po kateri bi se usmerjale konkretne rešitve. Njena jedra lahko lociramo v dveh konstruktih:

- v Kopitarjevi in Miklošičevi teoriji o karantanskem oz. panonskem izvoru starocerkvene slovanščine,
- v konstruktu slovanske vzajemnosti.

Na osnovi domneve o starocerkveni slovanščini kot staroslovenščini je bilo v smislu romantične ideologije povsem legitimno, da so se iz starocerkvene slovanščine prevzemale predvsem morfološke, deloma tudi besedotvorne in skladenjske prvine (Orožen 1996: 68 in dalje, 197 in dalje). Ob koncu štiridesetih let je prišlo do prve konsolidacije jezikovne norme na morfološki in grafemski ravni. Toda rešitev je bila v svoji realni pojavnosti precej oddaljena od romantičnega koncepta samorodnega jezika, saj je v sebi združevala tako avtohtone slovenske kot alohtone prvine cerkvene slovanščine, hrvaščine in drugih slovanskih jezikov. Med njimi je površinsko najbolj vidno normiranje morfologije s t. i. novimi oblikami, uzakonjenimi leta 1851 za šolske knjige, medtem ko se je neuspelo ilirsko gibanje vpisalo v slovensko kulturno zgodovino s prevzemanjem gajice. Kollarjeva ideja slovanske vzajemnosti in vseslovska usmerjenost sploh sta ponujali jezikovno-politične strategije, s katerimi bi bilo moč reševati problem nemško-slovenskih interferenc. Uspešen pa je bil ta postopek le na besediščni in deloma na skladenjski, nikakor pa ne na besedilotvorni ravni, kjer so institucionalni okviri ter dvo- in večjezičnost avtorjev usmerjali pišoče v prevzemanje tujih, pretežno nemških, v književnosti tudi romanskih in mednarodnih vzorcev.

V drugi polovici 19. stoletja se je zaostril statusni boj med nemščino in drugimi nacionalnimi jeziki v avstro-ogrski monarhiji. V slovenski kulturi je pri tem šlo za postopno odstranjevanje hegemonialno pogojenih diglotičnih sistemov v pravu, šolstvu, znanosti in literaturi. V legitimacijskem diskurzu s statusno višjo nemščino je veljalo predvsem dokazati, da slovenščina ni samo jezik nekega folklornega ljudstva, ampak polnovreden standard, ki je vse bolj kos svojim

ubeseditvenim nalogam. Hegemonialni diskurz, ki se je najprej vnel ob šolskih knjigah, je odprl Anastasius Grün, ki se je v znameniti epizodi v Kranjskem deželnem zboru posmehoval bori slovenski knjižni produkciji na področju šolskih knjig. Lokalni nemški časopisi kot glavni nosilci hegemonialnega diskurza so njegov *omnia mea mecum porto* posplošili na vso slovensko knjižno produkcijo (Hladnik 1993; Prunč 2006). Sam Anastasius Grün pa je kljub svojemu druženju s Francetom Prešernom po letu 1848 postal eden od propagatorjev kolonialističnega odnosa do slovenščine. Tak odnos, ki je izviral iz dane asimetrije moči, je ostal prisoten pri domala vseh, tudi prvotno dobrohotnih posrednikih slovenske literature v nemščino (Bogner in Brandtner 1999).

Razumljivo je, da so se slovenski besedilovtorci pod emocionalnim in političnim pritiskom hegemonialnega diskurza spet zatekali k bližnjim ali daljnjim slovanskim sosedom po jezikovno gradivo. Toda prav ta strategija je sedaj začela kazati tudi svojo negativno plat, saj so se z bolj ali manj stohastičnim prevzemanjem slovanskih jezikovnih prvin ustvarjale nove komunikacijske ovire med knjižno produkcijo in potencialnimi uporabniki. Predvsem pa je defenzivno, v svojem času nujno poudarjanje centripetalne funkcije knjižnega jezika ustvarilo napetost med knjižnim in narečnim ustvarjanjem. Ta marginalizacija narečnega ustvarjanja v slovenski kulturni zavesti spremlja razvoj slovenskega literarnega ustvarjanja vse do konca 20. stoletja. Edino izjemo v tem pogledu so — verjetno zaradi zvrstne vezanosti na dramatiko in zaradi svojega položaja na ogroženi jezikovni periferiji — predstavljali koroški bukovniki. V literarnih besedilih, v katerih se posamezni dialektizmi pojavljajo od realizma naprej, pa njihova raba v glavnem ni preseгла meje citatnosti.

Na področju prevajanja je slovenska kultura do te mere ponotranjila diglotični model, v katerem je nemščini pripadala višja, slovenščini pa nižja funkcija, da ga je postavila tudi kot normo lastne prevajalske produkcije. V slovenščino naj bi se v 19. stoletju prevajale samo nižje zvrsti književnosti in praktični priročniki, namenjeni preprostem enojezičnemu bralcu (Hladnik 1992; Prunč 2006). Recepcija t. i. višje literature in prenos znanja sta bila prepuščena nemščini kot posredniškemu jeziku. Šele ko se je pri gledaliških besedilih postavilo tudi vprašanje reprezentativnosti jezika v gledališkem dogodku, je bilo to načelo opuščeno. Prevodi klasikov, kot npr. Schillerja ali Goetheja, pa so bili v hegemonialnem protidiskurzu postavljeni kot dokazi zrelosti in zmogljivosti mladega knjižnega jezika. V isti legitimizacijski diskurz se je kot formativ vključilo tudi prevajanje znanstvenih besedil. Najbolj nazoren primer za to je Matičin projekt prevajanja Schoedlerjeve *Knjige prirode*, neke vrste enciklopedije naravoslovnega znanja takratnega časa. Zajetna publikacija ni položila samo temeljev slovenskemu znanstvenemu jeziku, ampak se je z izpusti in dodatki tudi na besedilni in medbesedilni ravni vključila v emancipacijski diskurz (Prunč 2006).

Za navedeno diglotično razporeditev prevajalske produkcije so bili prav gotovo

merodajni ekonomski razlogi. Ne gre pa prezreti tudi ideološkega ozadja v mitu izvirnika kot edinem legitimnem utelešenju »duha naroda«. Tako je bilo prevajanje kot kulturno konstitutivna oblika medkulturnega dialoga izpodrinjeno iz kulturnega načrtovanja, raziskovanja in kulturne zavesti. Diglotično načelo pri prevajanju literarnih besedil se je opustilo šele po razpadu avstro-ogrske monarhije. V jugoslovanskem okviru je vlogo posredniškega jezika v znanosti in književnosti prevzela srbohrvaščina. Le postopoma so začeli prevajati tudi svetovno literaturo, ki je bila dotlej dostopna v nemščini. Dosledno pa se je ta vrzel v medkulturni komunikaciji v skladu z Ocvirkovo koncepcijo svetovne literature zapolnila šele v 60. in 70. letih 20. stoletja v zbirki *Sto romanov*.

Z izstopom iz multinacionalne avstro-ogrske monarhije in njenih hegemonialnih struktur ter vstopom v državo Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil cilj nacionalnega programa navidezno uresničen. Dejansko pa je to pomenilo samo vstop v novo multinacionalno državo in ukleščanje v nova hegemonialna razmerja. Purizem, ta najbolj opazni seizmograf za občutek ogroženosti neke jezikovne skupnosti, ki je bil doslej usmerjen proti nemškim interferencam, se je sedaj usmeril proti (jugo)slovanskim vplivom. Iz tega preobrata puristične naravnosti je sledila nestabilnost norme, ki se deloma še odraža v kvalifikatorjih *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*. Šele v novejšem času ga je nadomestil konstruktivni dialog za izgrajevanje zvrstnosti in funkcionalne aдекватnosti vseh jezikovnih sredstev, ki jih je knjižni jezik podedoval iz svoje zgodovine.

Ob vseh protislovjih in preobratih je bil v jedru procesov vedno prisoten ustvarjalni potencial slovenskih pesnikov in pisateljev. To je prejkone tista nenehna podtalna struja, ki je kljub odsotnosti močnega centra, kljub regionalnim antagonizmom, kljub demografskemu in ekonomskemu neravnotežju medetničnih in mednacionalnih odnosov omogočala to, kar bi imenoval veliki čudež malega jezika. Vprašljivo pa je, ali je osredotočanje zgodovinskega pogleda na ustvarjalnost v slovenskem jeziku primerno, da zajame vse procese, ki so določali slovensko identiteto v njeni medkulturni vpletenosti (Stabej 2003, 2008), še bolj vprašljivo pa je, ali bo omejevanje identitete na kulturno produkcijo v nacionalnem jeziku zadoščalo tudi kot odgovor na izzive globalizacije (Grosman 2003; Pavček 2008).

V nadnacionalno skupnost Evropske unije sta slovenski jezik in slovenska kultura stopila s funkcionalno izgrajenim jezikovnim sistemom (Toporišič 2008), z bogatim izkustvom dvo- in večjezičnosti ter z negativnimi in pozitivnimi izkušnjami v dveh multinacionalnih državah. Prav na osnovi teh izkušenj bi morala biti slovenska kultura imuna za vse poskuse zlorabe hegemonialnega položaja v lastni državi. Predvsem pa bo v globalnem in evropskem okviru treba razmišljati o revalorizaciji regionalnih odnosov znotraj slovenske jezikovne skupnosti ter o novi definiciji individualnih in kolektivnih identitet.

Literatura

Bogner, Ralf Georg, in Brandtner, Andreas (ur.), 1999: *Interkulturelle Asymmetrie. Edward Samhabers Übertragung des slowenischen Nationalautors France Prešeren*. (Schriften zur Literatur und Sprache in Oberösterreich). Dunaj: Böhlau.

Breznik, Anton, 1982: Literarna tradicija v Evangelijih in listih. Jože Toporišič (ur.): *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska Matica. 27–54.

Grosman, Meta, 2003: Medkulturna zavest proti hibridizaciji. Vidovič Muha, Ada (ur.): *Slovenski knjižni jezik. Aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige*. Obdobja 20: Metode in zvrsti. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 325–342.

Hladnik, Miran, 1992: Vloga prevoda v slovensko-nemški literarni tekmi. Hladnik, Miran in Počaj Rus, Darinka (ur.): *Zbornik predavanj XXVIII. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 109–119.

Hladnik, Miran, 1993: Der Einfluss des Bilinguismus auf die Auswahl der zu übersetzenden narrativen Gattungen. Frank, Armin Paul, Maaß, Kurt-Jürgen, Fritz, Paul in Turk, Horst (ur.): *Übersetzen, Verstehen, Brücken bauen. Geisteswissenschaftliches und literarisches Übersetzen im internationalen Kulturaustausch*. 2. del. (Göttinger Beiträge zur internationalen Übersetzungsforschung. 8). Berlin: Erich Schmidt. 801–810.

Orel, Irena, 2003: Slovenski pisni jezik nekdanj in danes — Med izročilom in govorom. Vidovič-Muha, Ada (ur.): *Slovenski knjižni jezik. Aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige*. Obdobja 20: Metode in zvrsti. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 551–562.

Orožen, Martina, 1996: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Pavček, Tone (ur.), 2008: *Posvet o slovenskem jeziku. Zbornik prispevkov na posvetu 15. maja 2007*. Ljubljana: SAZU.

Prunč, Erich, 1992: Die Bi- und Multilingualität als konstitutives Merkmal der slowenischen Literatur. *Anzeiger für slavische Philologie*. 21. Gradec: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. 75–86.

Prunč, Erich, 2006: Diskurzi o prevajanju in njihov odraz v prevajalskih normah druge polovice 19. stoletja. Jesenšek, Marko in Zorko, Zinka (ur.): *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. (Zora 44). Maribor: Slavistično društvo Maribor. Ljubljana: SAZU. 294–307.

Stabej, Marko, 2003: Bo en jezik dovolj? Večjezičnost v enojezičnosti. Vidovič-Muha, Ada (ur.): *Slovenski knjižni jezik. Aktualna vprašanja in zgodovinske izkušnje: ob 450-letnici izida prve slovenske knjige*. Obdobja 20: Metode in zvrsti. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 51—70.

Stabej, Marko, 2008: Večjezičnost: vojna, tekma, sožitje? Ivšek, Milena (ur.): *Jeziki v izobraževanju: zbornik prispevkov konference, Ljubljana, 25.-26. septembra 2008*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo. 61—69.

Štih, Peter in Simoniti, Vasko, 1996: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Celovec: Mohorjeva družba.

Štih, Peter, Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter, 2008: *Slowenische Geschichte. Gesellschaft — Politik — Kultur*. (Veröffentlichung der Historischen Kommission für Steiermark 10). Gradec: Leykam.

Toporišič, Jože, 2008: *Stilnost in zvrstnost*. (Linguistica et philologica 20). Ljubljana: ZRC SAZU.